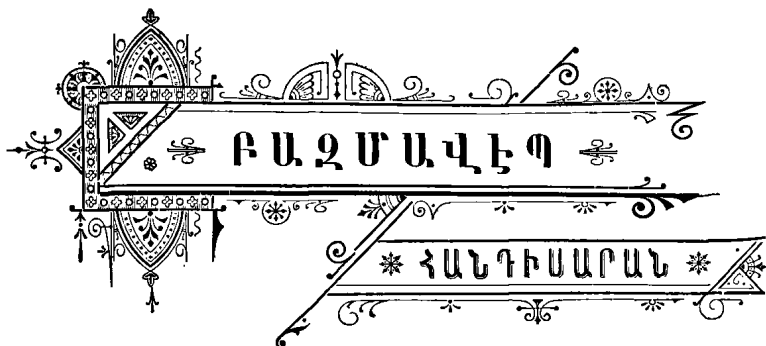

ԳՐԱԿԱՆ . — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ . — ՊԱՏՄԱԿԱՆ .
ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1896 ՀԱՏՈՐ ԵՂ ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆԷՐ

ԵՂԻՇԷՐ ՎԵՐԱՅ

ՆՈՐ ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ԱՌԹԻՒ

(Շար. տես յէջ 342)

Բ

Եղիշէի եւ Ղազարայ պատմագրերու մէջ զգալի զանազանութիւն կը գտնէ Տէրյօղոսեան նա եւ «Վասակի եւ եպիսկոպոսների կուսակցութիւնների այժի եւ գործունէութեան նկատմամբ. եւ այդ տարբերութիւնից, կ'ըսէ, նորից երեւում է Եղիշէի պատմագրելու կուսակցական ոգին». որպէս թէ սա «աշխատել է Վասակի գործունէութիւնը ծածկել», որում օրինակ կու տայ՝ առաջին՝ Վասակայ ձերբակալութեան, եւ երկրորդ՝ առ կայսր ուղարկուած զեռպանութեան խնդիրները:

Ա. Յարգելի քննադատը կը սկսի նկատել, թէ 450 թուին ապստամբութեան ըսկիզբն՝ ըստ Եղիշէի (113) ուխտապաշնեբը կը բռնեն զՎասակ իբր ուրացող. եւ զիջաւ ներով նորա աղաչանաց եւ ցուցած զղլման, ազատ կ'արձակեն եւ կ'ընդունին իրենց մէջ: Իսկ Ղազար չէ յիշած թէ նա ձերբակալուեցաւ. այլ «ընդ հակառակն ապստամբութեան գործի մէջ նա Վասակին՝ իբրեւ մարգպանի՝ իւր տեղն է տալիս», պատմելով (177-81) թէ նախարարք եւ եկեղեցականք կ'ընեն կը յայտնեն անոր՝ իբրեւ մեծի՝ իրենց ապստամբութեան խորհուրդը, երդումն կը դնեն եւ կը կնքեն զայն նախ նորա եւ ապա այլոց

մատանեօք: Այսպէս՝ ըստ Եղիշէի գուրկ էր վասակ մարզպանական ուժէ եւ արդէն յայտնի պարսկամով, զոր եւ մոզաց հետ ձերբաւկայեցին. իսկ ըստ Ղազարայ՝ անհրաժեշտ էր նորա համաձայնութիւնը, եւ միայն զայն ստանալէն յետոյ ձեռնարկեցին ապրտամբութեան:

Մինչդեռ գործոյն սկիզբն այսպէս իրերաց կը հակառակին երկու պատմագիրք, Վասակ կայ դատապարտութեան արձանագրութեան մէջ Եղիշէ (234) կու գայ կը միաբանի Փարպեցեայն հետ, ընդդէմ իւր նախորդ նկարագրին պատմելով, թէ ուխտապահից մէջ բեռած փաստերով իմացուցեալ՝ որ մարզպանը խառն էր մոզաց ի Զարեհաւան կոտորածին, Հայաստանի բերդերը պարսից ձեռնէն հանելու եւ այլ անցից մէջ. ցոյց տալով միանշանակ նորա կնքով վաւերացուած զանազան թղթերը նոյն առթիւք: Այսու Եղիշէ կը հակասէ ինքն իրեն. եւ որովհետեւ իւր վերջին պատմածին կը վկայէ եւ Ղազար, «ուստի ճշմարտութիւնից հեռացած չենք լինել, եթէ ընդունինք Վասակի ձերբակալութիւնը իրականութիւնից զուրկ՝ ստեղծուած մի ֆակտ»:

Այսպէս կը վերադառնան Տէրպողոսեան: Իսկ մեզ կը մնայ ցուցնել՝ թէ Եղիշէի առաջին եւ վերջին տեղեկութիւնքն իրերաց չեն հակասեր, եւ թէ հետեւաբար մարզպանի ձերբակալումն հնարաւոր է:

Վասակի գործունէութեան վերայ մենք մեր քննադատէն բոլորովին տարբեր Հայեանաց ունիւնք: Փիտեմը՝ թէ մարզպանական իշխանութիւնը բարձր եւ զօրաւոր էր, ըստ որում մարզպանը կը ներկայացնէր զարգայից արքայն. եւ այդպիսի էր Վասակի ի սկզբան: Բայց երբ Հայք ապստամբելով ի պարսից՝ եւ զան իրրեւ Հասարակապետութիւն մի, բնական հետեւանք էր՝ որ այնուհետեւ ի պարսից կարգուած մարզպանին իշխանութիւնը եւ զօրութիւնն այլ ոչընչանար. եւ Վասակի եթէ հ'ուզէր եւ ինքն ուրանալ զիրից կարգող տէրութիւնը, դառնայր իրրեւ զլուս մի նոյն Հասարակապետութեան՝ չնորհիւ իւր նախկին գերիշխանութեան, Հայութեան եւ ազնուականութեան, թէպէտ եւ դեռ մարզպան կու չուէր լոյ առնամար: Այլա թէ հ'ուզէր Հասարակ մնալ պարսից, հարկ էր՝ որ երէնք փախչէր կամ զատուէր ապստամբաց միջէն, եւ զլուսն ազատէր: Եւ արտաքուստ տուալին ընտրեց, եւ ի ծածկով վերջինը. եւ այս պայմանի մէջ ստիպուած էր յամենայն ղէպս հաւանել ընդհանուր նախարարաց ձայնին, եւ միայն զաղտնի գործել նոցա ղէմ: Այդ վիճակի սովորական յատուկ զօրութենէն եւ ազդեցութենէն այլ շատ տկարացած էր նա,

անոր համար՝ որ յայտնի էր ազգին իւր պարսկամտ ոգին: Մեր ըսածներն հաստատելու համար՝ թողլով զԵղիշէ, որում արդէն սեպակաւն է այս հայեանացը, մէջ բերինք Ղազարայ վկայութիւնը:

Ըստ Փարպեցեայն՝ (175-81) երբ նախարար եւ եպիսկոպոսը կը տեսնեն ապստամբութեան հարկը, կը ժողովին խորհել ի միասին այդ բանին վերայ: Այս խորհրդոյն մէջ Վասակ մասն չունի բնաւ. նա դեռ պարսից մարզպանը կը նկատուի, ուստի արեանց պետութեան հակառակ խորհուրդը զաղտնի կը պահեն իւրմէ. մանաւանդ «զառաւել փառասէր աստուածատեանց խորհրդոց նորա նախալը գործմունս», որոյ նշաններն արտաքին գործերով այլ պէտէ տուած լինէր կանխաւ. — որով կը ստուգուին Եղիշէի տեղեկութիւնքը (107-10) նորա նախկին լանից վերայ՝ տարածելու ի Հայս կրակապաշտութիւնը. — վերջապէս կը սահմանեն պարզել ապստամբութեան դրօշը: Վասակայ համախառններէն մին՝ չի հաւանիր նոցա եւ

* Ղազար այդ տնին Զանդաւան անուր կու տայ. իսկ Տէրպողոսեան կ'ուզէ դատել երկուքը, զանազան ղէպքեր եւ անհիմք համարել. (այստ. ընդունած կը լինի եւ Եղիշէի պատմածը. եւ չենք հասկնար թէ ինչու ապա «կապտաւոր» ղէպս մէջ կը խառնէ զայն): որովհետեւ Եղիշէ կ'ըսէ իւր յիշածին համար՝ թէ «ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն, եւ անդէն առ ժամայն ի նոցանց ի տեղւոյն քարկոծեցաւ»: Իսկ Ղազար ոչ թէ անմիաբանութիւնը կը ղէն քարկոծման պատճառ, այլ ուխտապահ խորհուրդը մասնաւոր «երթեալ վաղվադակի, կ'ըսէ, պատմէր նմանոյն իւրում Վասակայ: Որոյ բանից իրազգած եղեալ քուսին աւագ նախարարն հայոց, կարեալ զես ի գետն որ կույն Արծալ, աւերալ կապեցին ի միւսուս՝ եւս ի գետը յանուանալ Բերդկունս... զոր եւ ոչ յետ բազում աւուրց... քարկոծեալ աստակեցին». ուրմն սպանութեան տեղը եւ ժամանակն այլ տարբեր են:

Սակայն մենք բոլորովին անխորժ կը համարինք Տէրպողոսեանի բաժանումն: Երբ ուր Փարպեցեայն կը յիշէ զՊառապան Ին՝ ուր Եղիշէ կը յիշէ զԷրեմ. այն է՝ անխիշակէս յետ խորհրդոյն տպատմութեան: Երկրորդ՝ որ երկուցուն քով այլ մահուսն մզանալ մի է՝ այլ եւ այլաբանի քարկոծման բազմաթիւ անգամ նախադրուց քարկոծեան յուզման վայրկեանին միայն կրնար պատահել, եւ ոչ թէ «յետ ոչ բազում աւուրց» եւ բանաւորութեան: Երրորդ, մարզպանը նախարարաց ղեկունէն ապստամբութեան լուրն առելու ժամանակ բոլորովին անպարտաւոր կը գտնուէր անոր. որ եթէ Զանդաւանէն յառաջադն իմացած լինէր, տարբեր կերպով կը վարուէր եւ բռնադատուելու նարի մէջ չէր գտնուէր: Զորրորդ, եթէ Զանդաւան զաղտնի խոր-

կ'ուզէ երթալ պատմել անոր. զոր քարկոծմամբ կը սպաննեն աներկիւղ ի մարգպանէն: Ապա միաբան զինեցին առ Վասակ, եւ համարձակ իշխանաբար «մտին թափ» նորա բնակարանը, ներկայացուցին իրենց որոշումն, եւ իրեն իմացնելով՝ թէ այնուհետեւ փոխաւ նսկ պարսից՝ պարտաւոր է լսել ազգի ձայնին, ստիպեցին որ ստորագրէ իրենց վճռոյն: Փորձեց նա ընդդիմութիւն ցոյց տալ, բայց նորա «ոչ ինչ այնուհետեւ թոյլ տային սայթաքել խորհրդոց նորա այսր անդր», եւ «թէպէտ եւ ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա»: Եւ թեւաթափ սինին դրաւ իւր կնիքն, ոչ եւ խառնանին՝ իրրեւ ինքնիշխան մարզպան պարսից, այլ միւս նախարարաց հետ. բայց նախ քան զայն՝ իւր ստուերացած աստիճանին համար:

Աստիճ. Փարպեցւոյն խօսքերն են. եւ Տէրպողրեան իւր հաւատարիմ խոստովանած պատմչին համեմատ իսկ ասիական է ընդու. նե՛ր՝ թէ «Վասակ զուրկ էր մարգպանական ոյժից, եւ արդէն յայտնի պարսկամու էր» յայտարարութեան սկիզբէն: Եւ հայք պարսից լուծը թօթափելու համար՝ ոչ կը կարօտ էին նորա համաձայնութեան եւ զայն «անհրաժեշտ» կը համարէին, այլ որովհետեւ մինչ այն ժամանակ նա էր ժանուցուած սահմա. նակից ազգաց անվնէ հայ ազգին քաղաքաւ կան գլուխ՝ իրրեւ հարգպան, ուստի եւ այս նուհետեւ նոցա հետ կատարելի յարնչութեանց մէջ հարկաւոր էր՝ որ նորա ստորագրութիւնն այլ զանազին իրենց հետ, որպէս զի ամբողջ ազգի զորք համարուէր ապստամբութիւնը, եւ ոչ թէ անհանգստութիւն նախարարաց ոմանց՝ որ յաճախ կը պատուէր: Քննադատը եթէ տակաւին չի ուզեր ըն-

դունել՝ թէ Վասակ ապստամբութեան սկիզբէն պարսկամու էր, կը հարցնենք իրեն իւր իսկ խօսքով՝ թէ ինչո՞ւ նորա համաձայնութիւնը «նախարարներն առիպեցով ստացան»: Եթէ նա ինքնայոժար կամօք «ապստամբութեան զործի մէջ պարսից դէմ պայտական է հանդիսանցել» իրրեւ մարզպան՝ ուխտապահներ ի համար, որոնք մոգերին կոտորել են, որով եւ ինքն ուխտապահ մ'էր, ինչպէս կրնար փոքր ինչ յետոյ սկսել նոցա եւ ազգին դէմ դաւադրութիւններ, զոր եւ ինք քննադատը կ'ընդունի, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց տեղւոյն մէջ: Վասակայ վերայ այդ յանկարծական փոփոխութիւնը եւ հասկանալան գործերը եթէ չուզենք դիւստարութեամբ մեկնել, հարկ է խոստովանել՝ թէ սկիզբէն պարսկամու էր նա, եւ ինչ որ կը գործէր պարսից դէմ, ակամայ. կը գործէր ուխտապահեցի երկիւղէն: Այս է ճշմարտութիւնը, հաստատուած երկու պատմաց հաւմաձայն վկայութեանց եւ տրամաբանութեան վերայ:

Նախարարաց սինեցիկն ստիպմամբ ստորագրութիւն տանլու դէպքը չունի Եղիշէ. եւ ոչ Վասակայ ձերբակալութիւնը Վաղար, ինչպէս ըսինք: Արդ ըստ մեզ կարելի է այդ երկու դիպուածներն այնպիսի տեղեր գետնդել, որ աւելորդ կամ անտեղի չլինին, դուռաբարձով Զարեհաւորեն հակասական կարծուած իրողութիւնն եւ այլ հանգամանաց հետ՝ որ կան երկու պատմաց քով: Տեսնենք նախ այդ հանգամանքները:

Հայոց ապստամբութեան խորհուրդը կազմել եւ անմիաբան խորհրդակցի մի քարկոծումն՝ ինչպէս տեսանք՝ ունին երկուքն այլ, (Եղ. 110-2. եւ Վգ. 175-6), պանազանութեամբ երկրորդական հանգամանաց ինչ: Այնուհետեւ կը սկսին մասամբ անհամաձայն ընթանալ միմեանց ըստ բովանդակութեան, առաջինը պատմելով՝ թէ գիշեր ժամանակ ուխտապահը պատրաստեցան ի կռիւ մեզաց դէմ (112). հետեւեալ օրն յարձակեցան կոտորեցին զանոնք, նշանաւորներէն զոմանաբանեցին իրենց բերդից մէջ, եւ նոցա հետ զՎասակ այլ ձերբակալելով ներեցին (112-3). ապա սկսան պարսից ի հայս ունեցած բերդը դրաւը (116-9), մինչեւ հասաւ յաւադուսնայ պարսից զայստեան լուրը (119-20): Իսկ Փարպեցին կ'ըսէ՝ թէ յետ խորհրդոյն եւ սպանութեան մատչելին՝ զմացին առին բռնութեամբ Վասակայ ստորաբրտութիւնը. յետոյ յարձակեցան մեզաց վերայ, եւ անոց մէջ ձերբակալուածները «պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ», եւ միւս օրը կոտորեցին Զարեհաւանին մէջ (182). ապա «դաւ

նուրից արդէն մատած էր. աւելորդ եւ անօգուտ էր այնուհետեւ զնա սպանել. ոչդ հարկաւոր էր մատնելն յառաջ: Նա եւ զեւ «ոչ թաղում աւուրց» յանձնած՝ Վասակ եւ նեաւաբար իւր հոսակիցք այլ ուխտապահից հետ միացած արտաքուստ, որոց հետ եւ Զարեհաւան պէտք էր միացած լինել եւ թողութեան արժանանալ մարզպանիկ հետ. եւ նոցա չներելու ժամանակ՝ ստորեւ գէթ խօսքով պաշտպանութիւն գտնել, որ չի յիշուի: — Այս բոլորը նկատելով, կը ստիպուինք շեղուցեցին՝ թէ Զարեհաւանի ապստամբութեան խորհուրդը Վասակայ ակունջը հասցնելով, ձերբակալութիւնն յլրծակ, քանադադելութիւնն ի բերդիւնս, եւ «յետ ոչ թաղում աւուրց» սպանութիւնը՝ Վաղարայ հօգումէն ակնալուրս եւ անտեղի տեղեկութիւնք են. եւ սպանուածք միայն մի մարդ էր. եւ պատանան էր անմիաքանութիւնն ուխտապահից հետ:

գարեցին անդէն գաւառս տօթոյն Կ (182), մինչեւ Հասաւ լուրն յաղուստից (183) : Հաս կու գան եր միաբանին դարձեալ :

Արդ, մենք պատմեցող երկու Հասասար ծայրից մէջ գրուած անհաւատար տեղեկութիւնքն՝ իբրեւ մին միտին լրացուցիչ՝ կը շարենք այս կարգաւ : Յետ խորհրդոյն հաւառ ժամայն քարկոծման Զանդղաշան, նա խորաբք կ'երթան կ'առնուն Վասակայ ստորագրութիւնը : Նա ուղեւոր Հասասարիմ մնալ պարտից, յետ իւր սկսմայ Համաձայնութեան կ'անցնի մոգաց կողմն, եւ նոցա Հետ կը սկսի դիմադրել ուխտապահից : Իւր մարտակիցները կը ջարդուին, եւ մոգերէն զլիսաւորներն եւ ինք կը ձերբակալուին : Կը զղջայ՝ կը միաբանի մարզպանը կեղծեօք, եւ կենանքը կը շնորհուի : Իսկ մոգերը բանտարկուելով, միւս օրը կը կոտորուին ի Զարեւ Հաւան : Այնուհետեւ փոխանակ ջերմին Համար «գաղարկու» ըստ Ղազարայ, որոյ բնաւ ժամանակը չէր այն ճշնաթամուն՝ երբ մանաւանդ գործը նոր կ'սկսէր, գրողեցան զօրագնել զիրենք գրաւմամբ բերդից՝ ըստ Եղիշէի : Ապա Հասաւ աղուանից զոյժը :

Այս ձայնակցութեամբ անցից, Եղիշէի այն խօսքը՝ թէ Վասակ «խառն էր եւ ի մահ մոգուցն ի Զարեւաւանի, եւ զարգում բերդս՝ զոր Հանին ի պարսկաց, յայտ առնէին զնորա թուղթսն եւ զհրամանսն» (234), Հակասութենէ բոլորովին Հեռի կը մնայ : Վասն զի մարզպանն յետ իւր ձերբակալութեան անգամ մի ինք զինք նախարարաց Հետ միաբան ցուցնելէ վերջ, ստիպւած էր մասնակցել նոցա թէ միւս օրը կատարուած մոգաց կոտորածին եւ թէ բերդից գրաւման մէջ՝ գործով եւ թղթովք՝ զոր իմաստուն խորհրդով կը պահանջէին իւրմէ նախարարք, պատասխանատուութիւնը նորա վերայ եւս ծանրացնելու համար : Հետեւաբար այդպիսի մասնակցութիւն մի բնաւ չէ կարող ժխտել նորա ձերբակալութիւնը : Այս է բուն «Փակաւ» :

Բ. Եղիշէ ըստ Տէրպօղոսեանի «Իբրեւ տաքեկոյնով պատմիչ», իւր կուսակցութեան մեծ տեղ տուու համար Հակասութիւններ է ստեղծեր նա եւ առ փոքրն Թէոդոս կայսր յուղարկուած դեսպանութեան խնդրոյն մէջ : Նա կը պատմէ՝ (122) թէ կայսերէն օգնու թիւն խնդրելու համար եպիսկոպոսք եւ նախարարք միաբանած՝ նամակ մի կը գրեն՝ որ կը սկսի, «Յովսէփ եպիսկոպոս՝ բազում եւ պիսկոպոսակցօք իմովք, եւ ամենայն զօրք Հայոց, Վասակ մարզպան» եւ այլն : Աստի յայտնի կը լինի, կ'ըսէ Տէրպօղոսեան, որ Վասակ չէր գործի գլուխը : այլ այդ դերը

եպիսկոպոսներն է պատկանում : Իսկ «գրեցին», առաքեցին» բառերն ընդհանրութեան սեպակականութիւն են դարձնում թէ գրած նամակը եւ թէ ուղարկուած դեսպանութեան ձեռնարկութիւնը : Բայց ըստ Ղազարայ (184), կ'ըսէ, ինքն իսկ Վասակ էր՝ որ նամակներ գրեց առ կայսր եւ ժամնայն աւագանի դրած յունաց» եւ այլն. «Եւ զայս ամենայն թրղութեան կ'ըրէր նախ ինքն իշխանն սրենեաց եւ ապա ամենայն տանուտեսարքն Հայոց, եւ... յուղարկէին առ կայսր» եւ այլն : — Երկու պատմեաց այս «Հակասութիւնը» քննադատն ի նպատակ Փարպեցուն կը մեկնէ, Հաստա տուելով դարձեալ Վասակայ դատապարտութեան արձանագրութեան վերայ առ Եղիշէի, յորում Աստծ գնունի՝ նորա յիշտական ղեկսպանք՝ «մատուցեալ յանդիմանէր զնա (զՎասակ) առաջ մեծի տեսնին, Հրովարտական իսկ՝ գոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ» (235) :

Այս խնդրոյս մէջ կը բովանդակուին Հետեւեալ հարցերը : Դեսպանութիւնը լոկ մարզպանին թէ Հանուրց ձեռնարկութիւն էր. — Առ յոյս քանի՞ թղթեր էին եւ ոչք. — Ո՞րք էին գրողք եւ ստորագրողք. — Եղիշէի աւանդած պատճէնը եւ Աստուծոյ ակնարկածը չէ՞ կարելի եւ զանազան թղթեր համարել. — Ո՞վ կամ ոչք էին դեսպանք :

Գալով առաջին հարցման, Ղազար կը խօսեցնէ զվարդան ընդ Վասակայ՝ այսպէս. «Որպէս ածաք (յովանկի) զմուտ, պարտ է մեզ նախ՝ զորա առաքեմքն առ կայսր՝ արձակել» (185) : Եւ ինչպէս կ'ըսէ Եղիշէ՝ թէ «առաքեցին», նոյնպէս եւ Ղազար՝ «կազմէին» եւ «յուղարկին» : Արդ յայտնի է՝ թէ Փարպեցուն այս խօսքերն այլ զպատմութեան խորհրդով մտանելն եւ զգեսպանն յղելն «ընդհանրութեան սեպակականութիւնն են դարձնում» . եւ չգիտենք՝ թէ ինչու այդ կ'ըսու մէջ կը բերուի իբրեւ մին պարբեր կերպով պատմութեանը» երկու պատմեաց քով՝ Եղիշէի կողմնասիրութեան պատճառաւ, եւ յետոյ անոր Հակառակ կ'ըսուի՝ թէ «բաւոր նախարարներն աւարկեցին» դեսպանը : Գաւթ նամակաց հարցման Եղիշէ թէպէտ դեսպանութիւնը պատմուած ժամանակ մի թուղթ կը յիշէ Հայոց կողմանէ առ Թէոդոս, բայց դատաստանի արձանագրութեան մէջ կը յաւելու՝ թէ կար «եւ թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիօքոս» * (234) ան-

* Այս ինքն առ Անտու (123), որ էր սպարապետ Երեւելեց (13), եւ կը հռչակէր նա եւ «պարապետ Անտիօքոս» (Փրպ. 247) նոյն քաղաքին վերակացու լի-

պատճեն. որով յայտնի կ'երեւի՝ թէ չէ լաւ նաղած ուղարկուած թղթոց թիւն արդարեւ դեռ յառաջագոյն, բաց ի կայսերականէն, Ղազար նոյնպէս երկու թուղթ կը դնէ. մին « առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանի գործան յաւնաց », եւ միւսն « առ ան յապարակեալն Ստորագրայ » (184). Բայց երկուքն այլ անպատճենք։ Առաջին թղթոյն պատճենի մէջ՝ զոր կ'աւանդէ Եղիշէ, կը կարգանք՝ թէ « առ մեծանունդ Թէոփոս կայսր, քաղաքացի ողջոյն մեր առ քեզ եւ ամենայն գորագ ջոց »։ Զօրք բառիւ կը հասկանայ սուագանին, ինչպէս այդ խօսքէն անմիջապէս յառաջ՝ « առ մենայն եպիսկոպոսակցօք իմովք եւ ամենայն գորք հայոց, (որ են) Վասակ մարզպան եւ Ներշապուհ ռմբոստան՝ հանդերձ սպարապետաւս եւ ամենայն մեծամեծ նախարարօք »։ Ուրեմն Փարպեցին իւր բաժնէ « առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանին » նամակը ցոյց կու տայ մեզ Եղիշէի պատճենին մէջ. Եղիշէի, որ տեսնէ՝ թէ որպիսի հաւատարմութեամբ ներկայացոյց մեզ Խորհրդածութեանցս առաջին մասին մէջ քննուած թղթոց վաւերական օրինակները։

Վասկայն այդ թուղթը գրողն եւ ստորագրող լոկ Վասակ չէ, այլ ինչպէս տեսնենք՝ կը նշանակուին հոն կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը, ապա մարզպանն եւ այլ նախարարք։ Թէ՛ք եւ Ղազարայ Հարցնենք, նոյն խնդրոց մէջ ոչ մի թղթոյ գրութիւնը սոսկ սինեցւոյն չի տար. այլ բնիով անորիշ կերպիւ՝ « նամականի արարեալ », ուր գործողը կ'իմացուի նա եւ քաղմութիւնը եւ յաւելլով՝ թէ « զայս ամենայն թղթեան կնքը նախ իշխանն սինեհաց Վասակ իւրով մատանեալ, եւ ապա ամենայն տանուտետորքն հայոց » (184), ինչպէս կնքելը, նոյնպէս եւ զայն բոլոր գրելի իրեն եւ անհրաժեշտ հետեւանք կնքելոյն՝ յայտնապէս ընդհանրաբարեւ տեսնականութիւն է դարձնում Եղիշէի պէս՝ թէ « գրեցին »։ այսու ջրերով Տէրպօղոսեանի ինքնահնար կարծիքը՝ թէ « Վասակ նամակներ գրեց », իւր միայնակ՝ առանց միւս նախարարաց մասնակցութեան։

Առ կայսր գրուած նամակն հասարակաց ընծայելը՝ դատաստանի արձանագրութեան տողին — որ է « Հրովարտական իսկ՝ զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ » — հակառակ չէր գտնիք մեր քննադատը, եթէ այդ արձանագրութիւնն ամբողջ կարգար եւ ոչ մի տողը. եւ կը տեսնէր՝ թէ « ցուցանէին ըզ-

թուղթն (բոլոր նամակաց համար է խօսքը), զոր տուեալ էր Վասակայ եւ ամենեցուն որ ընդ նմա էին, զի միարանք իցեն ընդ նմա յուստ սպասարմութեանն » թուղթ մի ի վերաց աշխարհէն... եւ հրովարտակ մի առ քաղաքացի յոնեաց » եւ այլն (234). ապա վերջինս այլ « տուեալ էր ամենեցուն », Եւ թէ « տոյնպէս խառն էր նա (մարզպանը) եւ ի մահ մողոցն »։ տոյնպէս, այս ինքն ինչպէս խառն էր այլոց հետ նամակագրութեանց մէջ։ Ուրեմն համաձայն իւր նախկին « գրեցին » քաղաքութեան եւ Ղազարայ։

Այս աշխատ լինէ՛ք յետոյ՝ դատաստանի արձանագրութեան յիշեալ եղականաձեւ տողի հղովարտակը պէտք չէ հակականալ մարզպանին սեպակականութիւն, այլ թէ ինքն այլ ստորագրած էր անոր այլոց հետ։ Այդ բացարձակութիւնն այդ մտք յատուկ է Եղիշէի. ինչպէս նոյն տեղոյն մէջ փոքր մի յառաջ ընդհանուր թղթոց համար, « զոր տուեալ էր Վասակայ եւ ամենեցուն որ ընդ նմա էին », կ'ընէ նոյնպէս եղակի ձեւով. « Եւ ի բոլորեւսին յայտնիկ թուղթն վաւերականի մատանի Վասակայ եղեալ էր » (234), իմանալով՝ նորա մատանին այլոց հետ խառն։ Եւ կայսրի թղթոյն (ինչպէս եւ այլոց) պատասխանաւոր կը համարուէր նա, ըստ որում իւր մարզպան եւ հաւատարմ առ պարսս՝ ինչպէս ցոյց կու տար՝ պարտաւոր էր խափանել զայն, եւ ոչ թէ մասնակցիլ ստորագրութեամբ. — պարսից փոյթ չէր՝ թէ առ երկուդ մասնակցեր է կնքածաւորութեամբ — թղթոյն այս պայմանի մէջ քննա տեսնելի չէ՝ որ կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսը այլ իրենց տեղն ունենային անոր մէջ, եւ ըստ պատշաճի յառաջ յիշուած լինէին քան զնախարարս։ Եւ զայս. թէպէտ յայտնապէս չ'իշէ Փարպեցին, բայց Եղիշէի թուղթն ընդունելով ինչպէս տեսնենք, բռնեայն ընդունած կը լինի եւ այս հանգամանքը։

Եղիշէ այդ թուղթը « Հրովարտակ » կը կոչէ. Տէրպօղոսեան զայս իրեն փաստ առնելով, « յայտնի է, կ'ընէ, որ Հրովարտակ էին կոչուում ոչ թէ եկեղեցականներէ թըղթերը, այլ քաղաքական պետերի գրութիւնները », ուրիմն առաջինը մասն շունէին այդ Հրովարտակի մէջ։ Բայց թող որ եկեղեցականաց թղթերն այլ երբեմն Հրովարտակ կը կոչուէին*, ապայն այս տեղ նոքա ոչ թէ

* « Եւ գրեալ առաջելոցն եւ երկեանցն... նորին իրի հրովարտակ » (Կերպիկ Կոչ. ընծ. Գ)։ — « Զթուղթ հրովարտակ յո ընկալայ եւ », կը գրէ ա. Յակ. մեք. առ Գր. բաւ. (Ջրահ. Ա)։

ձեռնա համար։ Եղիշէի Անտիքոս ձեռն գրչադրաց փոփոխութիւն է սկզբնական Անտիքոս ձեռնի։

առանձին կրօնական նամակ կը գրեն, այլ քաղաքական իշխանութեան հետ մի մարմին կազմած, կայսերէն քաղաքական օգնութիւն խնդրելուն կը մասնակցին. ուստի եւ հրո-վաքտակ կը գրեն: Եթէ հարկ լինէր թղթոյդ ուրիշ անուն տալ, անշուշտ Եղիշէն մեր քննադատէն յառաջ կը մտածէր եւ կու տար, գէթ իւր կարծեցեալ կեղծիքը կատարեալ ը-նելու եւ շմտնուելու համար:

Գալով յորորդ հարցման, կրնայ լինի՝ որ Ատոմայ մէջ բերածն ի գատաստանին՝ առ Անատոյ գրուածը լինի, — զի առ Թէոփոս գրուածը լինելն յայտնի չէ, — որուն մաս-նակցած չլինին եպիսկոպոսը, այլ միայն մարդ-պանն եւ. այլ նախարարը. — զասոնք միշտ ստիպուած ենք մասնակից ընդունիլ ըստ եր-կոց պատմաց միանգամայն. — յայնժամ Վասակ իբր առաջին ստորագրիչ, աւելի ի-րաւամբ կրնար ըսել Եղիշէն՝ «գոր (հրո-վաքտակը) տուեալ էր ողբա»:

Վերջին հարց՝ թէ ո՞ր դեպքան զնաց՝ Եղիշէ գլխով գնունի իշխանը կը գնէ (121), ինչպէս ըսինք, եւ ուրիշ մարդ չի յիշե-ր. այն անձն է՝ որ Վասակայ դատաստանի մէջ իբրեւ մին ի գատաստանը՝ կը յիշէ իւր դեւ-պանութիւնը (235): Իսկ Վազար՝ մամատու-նի Վահան իշխանը, մամիկոնեան Հմայեակ եւ արծրունի Մերհուտան սեպուհները կը գնէ (184, 249): Տէրպոզոսեան իրաւունք կու տայ Վազարայ, հաստատուելով նոյն ինքն Եղիշէի այն հսկայական խօսքին վերայ թէ «իբրեւ յանգիման եղեն մեծի թագաւորին, եւ ընթերցան զգիր պաղատանաց հայոց՝ աշ-խարհին» (124). ուրեմն մէկից անելի էին, իսկ մենք Եղիշէի վերջին խօսքը բնաւ հա-կասական չենք գտնիր նախնարար մի միայն դեսպանի յիշատակութեան հետ. նա կը յիշէ գլխով իբրեւ «զմի ոմն ի մեծ նախարա-րացն» (121) եւ գլխաւոր դեսպան, եւ այդու չի մերժեր՝ թէ նորա հետ չլինէին ուրիշ հետեւորդներ այլ, զորս հարկ չէ համարած յիշել մի առ մի. ինչպէս երբ տեղ մի կ'ըսէ Վասակայ համար՝ թէ «դարանամուտ լինէր յամուրայ իւրոյ աշխարհին... (իբրեւ թէ) անցանէ ի վերայ գնդին պարսից» (127) եւ այն, չի նշանակեր թէ միայնակ կը գործէր, այլ իւր կուսակից նախարարաց եւ զօրաց հետ: Այդ ոճը շատ բնական է ընդհանուր մարդկային լեզուի համար. ուստի եւ պարզ է՝ թէ ինչու չի յիշած գլխաւոր նախարարին

հետ Հմայեակ եւ Մերհուտան սեպուհները: Բայց անհասկանալի է այն՝ թէ ինչու Ղա-զար, որ բոլոր գնացողներն այլ կ'ուզէ յի-շել, լուծ է գլխով. եւ փոխանակ զսա դը-նելու գլխաւոր դեսպան, զՎահան կը զնէ: Ոչ Եղիշէ եւ ոչ Փարպեցիին շահ չունէին մին կամ միւսը գնելու մէջ. ուստի այդ գնաւ-զանութիւնը պէտք է երկու պատմաց միոյն անգիտութեան ընծայել. անգիտութիւն՝ որ կրնայ ծագած լինել միայն ի սխալ լրոյ, եւ այդ սխալի մէջ կրնայ բռնուած լինել ական-ջալոր պատմիչն եւ ոչ թէ ականատեսը: Այս անհամաձայնութիւնը չէր լիներ, եթէ Ղա-զար իւր լսածը Եղիշէի պատմածէն տարբեր լինելուն համար չգերադասէր եւ չաւանդէր:

Այդպիսի աղբիւր մի հետեւելուն արդեւիք է եւ այն խառնակութիւնը, զոր ունի Փար-պեցիին դեսպանաց դարձի տեղեկութեանց մէջ: Այսպէս ըստ իրեն՝ «տանառեալքն հա-յոց եւ նախարարք», որք երթեալն էին յաշ-խարհն յունահ, ... ոչ ժամանեցին ի գործ ժամու պատերազմին». եւ «յապաղեալ զը-րոյց պատասխանոյ այսպէս, հասեալ գործ պատերազմին հայոց եւ պարսից կատարէր» (218). եւ յետոյ գարձան իրենք: Իսկ ըստ Եղիշեայ՝ հայք պատերազմէն յառաջ իմացան դեսպանութեան անյայտը ելքը (125). եւ արդէն թէ Ատոմ եւ թէ Վահան Աւարայրի պատերազմին մէջ էին (173). — Ղազար ոչ մի նախարարի անուն չի տար յԱւարայրի, բաց ի քանի մի զնդարանատեաց եւ յանկելոյց: — Խնդիրը զուր տեղ կը կնճռէ կը դժուարացնէ Փարպեցիին. ինչպէս կարելի է՝ որ այնպիսի նեղ ժամանակի մէջ «վաղադակի արարեալ նամականեալ» (Ղ. 184) եւ «ձեպով առա-քեալ» (Եղ. 121) դեսպաններն ուշանային անելի քան տարի մի** եւ անպատասխանի

* Նախարարական տանց մէջ Նախարար կամ իշխան կամ Գեղ կամ Գաւ Գեղ կը կոչուէր տունի գլխաւորը, որ էր եւ չորս, ըստ բարձր իւր անուանականու-թեան անուով նա եւ Գաւ կամ Գեղ մակդիրը. իսկ տունին ծառայալ այր անգամ կը կոչուէին Գեղաւոր: Այլ, Փարպեցիին յառաջ դեսպան դրաւ Գ տանուաւր կամ Նախարար, որ էր Վահան, եւ երկու սեպուհը. իսկ նոս Գ տանուաւրն էր (ոչ թէ իմ) Նախարարք. ինչպէս եւ դատաստանի մէջ Արշաւրդին խօսել կու տայ, «զՎահան մամատունի եւ զԳաւ ի Նախարարոց յիւրոս Գաւալը Գաւի ի նոռուն արձակեաց» (249): Երկուքն այլ իւր Նախարար ըսածէն տարբեր, չափազանց եւ վեր ի վերջ ընդհանրութիւններն են:

** Դեսպանը զնային Նախ քան զմահ Թեոփոսի՝ որ պատահեցաւ ի 480, յուլիս. եւ զարձան ըստ Ղ. Գ. յիս պատերազմին՝ որ եղաւ ի 481, յուլիս:

* Այս խնդիրը, զոր Տէրպոզոսեան անցեալ տարւոյ յօդուածին մէջ քննեց (Հանդ. ամս. Թիւ 4), մենք կը զետեղենք նոս իւր տեղւոյն մէջ ըստ մի տեսակետին:

թողուն կրակի մէջ ընկած ազգը. կամ Եդիշէն ինչպէս տեսաւ Արտաղու մէջ իւր եւ Ղազարայ դեռապանները Ղազար գէթ ըսէ՛ր՝ թէ Վահան յետ դարձաւ եւ այլք մնացին, փոխանակ յունաց պատասխանը եւ հետեւաբար բոլոր պատգամաւորներն յապաղեալ դռնեբու. հանգամանք մի, որ իւր գլխաւոր դիւսպանին անձին վերայ մեր ունեցած կասկածը բոլորովին կը հաստատուէ:

Գ. Համեմատութիւն Վասակայ եւ Վարդանայ ուժոյ եւ գործունէութեան մէջ:

Տէրպօղոսեան Եդիշէի քով կը տեսնէ տեղեկ, յորս պատմիչը կը բարձրացնէ գմարգպանը՝ «Հայաստանի յնման կէտը նորա ձեռին» դնելով, եւ դարձեալ տեղիք՝ յորս սպարապետը կը գերազանցէ քան զՎասակ. Եդիշէ «կարիք զգացած դէպքում ամենայն առնաստիճանով գրկում է նրանից (ուժից) նորա իսկական տիրոջ եւ պարգեւում է ուրիշին»: Քննադատը նորա այս անարդար վարման չի հաւանիր բնաւ. եւ սրտնեղութեան շնչով մի կը հարցնէ. «Ինչով քացատրել այդպիսի պարզ կակատութիւնը»:

Մենք ընդ հակառակին՝ իւր բոլոր տողնայն աւելորդ կը գտնենք, եւ զայն «սառնասիրտ» դատողութեան պակասութեան եւ քիչ մ'այլ խառնափոթ համոզմանց կ'ընծայենք, ըստ մեզ՝ իւր կողմանէ Եդիշէի ի ցոյց բերուած տեղեկութեանց մէջ ոչ մի «հակասութիւն» չկայ. բայց միայն մի բան պակաս է քննադատին կողմէն, որ եթէ լինէր՝ կ'ազատէր նա իւր չփոթութեանէն. այս ինքն՝ կարեւոր էր Վասակայ գործունէութիւնը բաժանել յարտաքին եւ ի ներքին, եւ այնպէս համեմատել Վարդանայ հետ: Ահա թէ մենք այս բաժանմամբ ինչպէս կը լուծենք կարծեցեալ անասելութիւնը:

Վասակի դրացի ազգաց առջեւ իրեւ ծանուցուած մարդպան եւ հայ ազգի քաղաքական գլուխ, անտարակոյս ունէր այնպիսի ազդեցութիւն մի, յորմէ զուրկ էր Վարդան իւր սպարապետ. եւ այն ամէն յաղորդութիւնը զոր ունեցաւ նա, այդ ազդեցութեան շնորհիւ էին, ուստի եւ միայն արտաքին ճշտ կատարուած անցից մէջ: Այսպէս՝ վրաց, աղուանից, աղձնեաց, լինաւ, ճղբաց եւ այլ լեռնականաց եւ դաշտականաց աղաբարձները կըրցաւ յետ կացնել հայոց օգնելէն, եւ յունաց բաժնի հայերը եւ յունաց տէրութիւնն իսկ «ուժացոյց» հայերէն: Եւ այն ինչպէս: Այլ թէ մեր քննադատին նեժամեծ բացատրութեանց համեմատ՝ մարդպանական այնպիսի իշխանութեամբ մի, որպէս թէ առաջինքն «իւր հրամանի տակ էին», կամ «մինչեւ անգամ կայսրը հաւանեցնելու ոյժ ունէր»,

ուստի կատարեց զայդ հրամանաւ եւ ուժով, այլ ընդ հակառակն՝ ըստ նոյն Եդիշէի՝ «խառնութեամբ» եւ «այլ ընդ այլոյ» կամ «սատանայական ստութեամբ», «իւր թէ ամենայն հայք զինի իւր միարանեցին»։ «Դնէր զինքն յատուածպաշտութեան կարգի եւ զամենայն կողմ ուրացեցոյցն... եղիւնոյր եւ հաստատէր, եւ զամենայն հրամանս թողութեան յարքունուտ ցուցանէր: Այն էին եւս կամք յունաց աշխարհին՝ լսել զայն ախորժութեամբ... Սոյնպէս առնէր եւ ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն եւ ի կորդիսն, յԱլբանի եւ յաղուանս, ի վիրս եւ յաշխարհն խաղտեաց» (161-4): Այսպիսի խարդախ եւ վատ հնարներով կրցաւ գործել զայդ, եւ ոչ թէ երազեալ «հրամանաւ եւ ուժով» իշտ: Եւ որովհետեւ օտարը իրաւունք ունէին մարդպանի ձայնին միայն լսել ըստ օրինի, եւ այնպիսի կեղծուպատիր ձայնի՝ որ «այն էին եւ կամք նոցա՝ լսել զայն ախորժութեամբ», ուստի եւ յաղուցեալ նա իւր ձեռնարկութեանց մէջ. եւ զորս չկրցաւ խաբել, պարտից զնորով կտրեց նոցա հաղորդակցութիւն հայոց հետ (164): Հաւատարմ ժամանակ Եդիշէի ըսածին՝ թէ Վասակ այդ ամէնը կրցաւ գործել, պէտք է հաւատալ նա եւ այն ինքնիք՝ որովք գործեց. եւ ոչ թէ նորա խօսից մի մասն աւանդ եւ նորա դէմ դարձնել, ինչպէս ականալ օտիպուած ենք տեսնել քննադատին քով:

Սակայն մարդպանին ներքին ազդեցութիւնը բոլորովին այլակերպ էր. այս տեղ ապստամբութեան ժամանակ սպարապետն այն էր բազինի առջեւ, ինչ որ միւսն օտարաց: Վասակ թէպէտ ըստ բարձի եւ ըստ իշխանութեան ի բնէ բարձր էր քան զՎարդան, բայց իւր առ ազգն անհաւատարմութիւնն ստորնացոյց գնաւ, եւ միւսին եռանդուն ինքնանուիրութիւնը բազմապատկեց նորա ոյժը տոհմային զօրոշքեան վերայ: Անգամ մի տեսնենք նախ տոհմայինը:

Կարողով մեր հին մատենագրերը, կը տեսնենք՝ որ մամիկոնեան սպարապետ մի իւր ջերմ ազգասիրութեամբ եւ անխախտ հաւատարմութեամբն առ հայրենիս՝ ամենեւեւ ի զօրաւորն էր նախարարաց մէջ. եւ ուզած ժամանակ ոչ միայն ազգադաւ եւ բուրին ատելի եղած սրենցի մարդպան մի հարուածելու, այլ եւ Հայաստանի թագաւորին կամքն արհամարհելու եւ մինչեւ իսկ զնա նուաճելու եւ նորա տեղ նստելու ոյժ ունէր: Օրինակ միզ, երբ Բառ ասահաւունին Վարազդատ թագաւորի առջեւ քսութիւն կ'ընէր Մուշեղայ վերայ, կ'ըսէր թէ կ'ուզէ ճապախանել՝ զարքայն «եւ ինքն թագաւորել»:

եւ թէ « ի նախնեացն Հետէ զձեր արշա-
կունեաց՝ տոհմին մամիկոնէից է կորուսեալ, ...
եւ Համակ զերկիրս Հայոց դոցա է կերեալ,
մանաւոր Մուշեղի » (Քուզ. Ե, 15)։ Այդ
խօսքը թշուառ զԴպարտութիւն, բայց կը
ցուցնէ մամիկոնեանց զօրութեան վերայ ե-
ղած մեծ Համարումն. եւ այդ Համարմամբ
էր՝ որ Վարդգես կարաց հաւատար խա-
տայ, եւ երկուդէն սպաննել տուաւ զՄուշեղ
կոչեց մէջ եւ ոչ Համարձակ. « քանզի մեծա-
պէս երկնչէին ի նմանէն. թէ զգայ, ասնն,
մեծ պատերազմ առնէ, եւ ոչ զք կարէ զգէմ
քաւութեան նորա ունել » (անդ)։

Սորա եղբայրը Մանուէլ երբ դարձաւ ի
պարսից եւ տեսաւ՝ որ Վարդգեսն սպարա-
պետութեան իշխանութիւնն յետ իւր եղբոր՝
Բատայ էր տուեր, « նախ առանց Հրամա-
նի թագաւորին Վարդգեսայ յինքն յափը-
տակեաց զզօրավարութեանն զսպարապետու-
թիւնն » (Քուզ. Ե, 15)։ զործ մի, որ լոկ իւր
կամօք չէր լիներ, այլ բոլոր զինուորութեան
ինքնայօժար իւր կողմն անցնելով, որ յայտնի
փաստ է մամիկոնեան տոհմի ահադան ազգե-
ցութեան։ Յետոյ պատերազմի ելաւ թագա-
գաւորին ղէմ, բռնեց զնա, նիզակաւն լաւ
ծեծ մի տուաւ նորա զխոյն, եւ « տիրաւ-
պանու » չլինելու համար՝ դուրս նետեց Հա-
յաստանէն *։ Այլ « զամենայն մեծամեծս
եւ զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր-
եւ էր նա առաջնորդ եւ զլուսն նոցա, ...
եւ տայր Հրաման աշխարհի՝ փոխանակ թա-
գաւորի » (անդ)։ Մամիկոնեանց այս ան-
զուգական զօրութիւնը եւ զօրծունէութիւնը
միտ փայլած է նա եւ քաջին Վասակայ,
միւս Մուշեղեանց, Վահանեանց եւ այլոց
օրով, ինչպէս կը տեսնենք ի Փաւստոս,
Փարպեցի, Յօհ. Մամիկոնեան, Սեբեոս եւ
յայլս։ Միանգամայն քնական էր այս, քանի
որ աշխարհին զինուորութեան ղեակը միշտ
նոցա ձեռին էր, և իրենց կեանքն անդադար
պատերազմաց մէջ անցունելով՝ փորձ եւ կը-
րովի կը վարժէին քան զայլ նախարարս։

Վարդան եւս՝ իրբեւ Համարման շաղկապ
մի իւր քաջ նախորդաց եւ յաջորդաց մէջ,
հարկ էր նախ՝ որ ունենար նոցա չափ զօրու-
թիւն եւ ազգեցութիւն, եւ երկրորդ՝ որ իւր

զօրծունէութիւնը սովորականէն շատ աւելի
լինէր Հայրենեաց այն ծանր վտանգի ժա-
մանակ։ Զայս ցուցնելու համար, եթէ Եղի-
շէի քով « չափազանցեալ զործերով ներ-
կայացուած » է նա եւ յանիրաւի գերազան-
ցուած քան զՎասակ, մենք պիտի դիմենք
Փարպեցեայ չափաւոր նկարագրին, Հետե-
ւելով պատմութեան ընթացից։

Երբ նախարայք Յազկերտէն կոչուելով ի
պարսոս, կ'առաջարկուի իրենց ուրանալ քրիս-
տոնէութիւնը, « լռեցին, կ'ըսէ Ղապար, առ-
վայր մի այլքն »։ Լռեց եւ Վասակ. « քայց
յառաջ կայեալ աներկիւղ եւ քաջասիրա մտօք
Վարդանայ մամիկոնէից տեսնել եւ Հայոց
սպարապետի », ամենուն կողմանէ կը մերժէ
եղած առաջարկը (138)։ Յետոյ երբ նոքա
իրենց մէջ զաղտ ի սպարապետէն կը խոր-
հին ուրացութիւն կեղծել, այդ խորհուրդը
զործարդել կարենալու համար կը ստիպուին
յայտնել անոր. « քանզի գիտէին, եթէ ա-
ռանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ
եւ պատճառաբարութիւնք եւ արարուածք թե-
րիք են եւ անկատարք » (143), թէպէտ
մարզպանն իրենց հետ էր. եւ կը գործա-
դրեն՝ մեծ գօտարութեամբ նորա հաւանու-
թիւնն առնելն յետոյ միայն։ Երբ դառնա-
լով ի պարսնոց, Վարդան կը սկսի երթալ
յունաց իշխանութեան կողմնը, « յան-
կարծակի իրազգած եղեալ... Վասակայ որ
եւ մարզպան էր Հայոց ի ժամանակին, եւ
ամենայն տանուտիրանցն Հայոց եւ սեպ-
տան, խորտակեալ սրտիչ զարհոտրէին. զմը-
տաւ ածեալ ամենեցուն, ... թէ արդ գի-
տեմք զի կորեաք իսպառ... Քանզի տեղը
կացեալ ճանաչէին ամենեքեան՝ թէ առանց
առաջնորդութեան ազգին այնորիկ (մամիկո-
նեանց) եւ ոչ մի ինչ իրք եւ զօրծք աշխար-
հիս Հիւս Հայոց ըրթեալ էին ի զլուսն » (166)։
Վասակ կը խորհրդակցի նախարարաց հետ՝
ղեական եւ նամակ ուղարկել սպարապետին
ետեւ, եւ « աղաչանք զարձուցանել զնա
այսրէն. Զի առանց նորա, կ'ըսէ ինքն իսկ
մարզպանը, մեր այս ամենայն կամք եւ խոր-
հուրդք եւ ոչ մի ինչ վճարին » * (167)։

Այս եւ այլ այսպիսի վկայութիւնք Եղի-

* Եւ պէտք չէ մոռնալ՝ որ նորա թագաւորելու
ժամանակ « ժողովեցան առ նա ամենայն ազգը Հայոց՝
մեծամեծ նախարարք, եւ կամեցեալ ինդացին զթա-
գաւորին նորա ի վերայ խրեանց » (Քուզ. Ե, 15)։
Ուրեմն Մանուէլի ղէմ անդ չէր նա, այլ մանաւանդ
լաւ տգործաւ, եւ հանդերձ սնու պարտեցաւ, զի իւր
սխտիչեմը խախտեալ էր։

* Յայտնէ է՝ թէ Վարդանայ նեանալը նպատաւոր
էր սխտեցուլի. քայց ազգին՝ որ կ'ուզէր նորա զարձե՝
կամոնից երեւելու եւ խելոյն չզայրացնելու համար
իւր ղէմ՝ մինչ գեա անպատրաստ էր, նորակարգած էր
միւս նախարարաց նեա միաբանել եւ յետ դարձել
զնա։ — Այս դէպքն ստույգ թէ անստույգ, սակայն այդ
ոգին ցոյց տուած է Փարպեցիին՝ սպարապետի զարձե՝
համար մարզպանին ցուած հողաժողութեան մէջ։

չէի չեն, այլ Ղազարայ, « պրագմատիկա-կան ուղղութեան » հետեւող պատմիչն, որ բոլոր Հայրենեաց եւ նոյն իսկ Վասակայ փրկութիւնը եւ հասարակաց խորհրդոյն կա-տարումն մամիկոնեան սպարապետին վերայ կը հաստատէ: Տէրպողոսեան, որ ցարդ եր-կու պատմեաց խօսքերը միմեանց հետ հա-մեմատելով կը յատանար, այսուհետեւ կը կարդայ զԵղիշէ միայն, եւ կը չարէ զնա իւր երեւակայութեան մէջ լինած Ղազարայ հետ, ըսելով թէ վերլինս « մեծամեծ եւ զօ-րաւոր առաւելութիւններ չէ չուայում Վար-դանի »: Մինք կը տեսնենք, որ սորա ը-սածներն՝ եթէ չարաւոր եւ եթէ չարագանջ՝ միշտ աւելի շալլոյ են քան զԵղիշէին*: — Յառաջ տանինք Փարպեցոյն ընթերցումն: Ներկայ գլխոյս առաջին խնդրոյն մէջ տե-սանք Հայոց սպասամբութեան խորհուրդը: Հոն, կ'ըսէ Ղազար, Վարդան էր՝ որ միւս նախարարաց զուգի կանգնած, մարզպանէն բոլորովին անկախ՝ կը կազմէր զայն, կորովի ձայնիւ գոչելով. « Մինչեւ ցե՛րք հանդիւր-ժեմք թագուցանել զճնամարտութիւնն... յայտ-նի լուսով գնացուք իբրեւ ի տուրմեան » եւ այլն (176): Եւ նոցա հետ ելնելով Վա-սակայ առջեւ, կը ստիպեն հետեւել իրենց. հոս է՝ որ կը նշառակէր պատմիչը մարզպանի տկարութիւնն ուխտապահելի գործերուն առ-ջեւ, որ ի հարկէ առաւելապէս կը կենդոր-նանար նոցա գլխաւորին մէջ:

Յիշատի կը կարդանք նոյն պատմիչն քով թէ Վասակ սպասամբութեան սկիզբն ինք զինքն ազգին կուսակից ցոյց տալով. « ստի-պէր զերանելի սպարապետն » (183) օգ-նութեան զնալ աղուանից: Սակայն, ստիպել մի, որ եթէ իշխանական լինէր, պիտի չկա-րենար Հպատակը « պահանջել » (Տէրպօղ-րաուի) եւ ըսել թէ « պարտ է մեզ նախ զորս առաքեմքն առ կայսր՝ արձակել. եւ ա-պա զոր ինչ հրամայեցես ինձ՝ առնեմ ան-խափան » (183-4): Հրաման եւ պահանջ իրերար հետ չեն յարմարիր. մանաւանդ այն-պիսի պահանջ մի, որ բոլորովին հակառակ էր մարզպանի նպատակաց, — որոյ համար իսկ յետոյ գաղտնապէս փութաց խափանել

դեպպանութեան արդէն անյաջող արդիւնքը. — եւ տակաջ նախ կը կոտարուի այն, ա-րով կ'իմացուի՝ թէ Վասակ չկարաց դիմա-դրել, եւ յետոյ կը մեկնի Վարդան: Նոյն տեղը Ղազար նա եւ հետեւեալ բարձրագոյն դիրքը կու տայ սպարապետին. « առեալ ընդ խոր ի տանուտերացն Հայոց » (185) գանձե՛ք զորս ինք կ'ախորժէր. եւ նորա « ինքնա-յօժար փութով » կը հետեւին իրեն. իսկ մարզպանը՝ միայն « կազմեալ առաքել ընդ նմո» (186): Եթէ Վարդան եւ այլք Հպատակ լինէին Վասակայ այնպէս՝ ինչպէս մեր քննա-դատը կը կարծէ, ոչ կրնար սպարապետն ինքն յատել իւր մարտակիցները, եւ ոչ սոքա իրենց ազատ կամօք հետեւել անոր. այլ մարզպանը պիտի ընտրէր եւ յղէր: Նա եւ չէր կա-րելի՝ որ փոքր մի յառաջ Վարդանէն եւ նախարարներէն ստիպեալն (յապաստամբու-թիւն) այժմ ինքն ստիպէր զանոնք: Արդ, Ղազարայ խօսքերը կամ հակառակն են, — ուստի եւ ստիպելը կամ հրամայելն ան-հրէշ, — եւ կամ այդ բառերը պէտք է հասկանալ փոքրացնել յորդորմամբ: Սա ի-մաստիւ կը համաձայնի Եղիշէի Հևո՛ւ թէ նախարարք միաձայնութեամբ զօրքը « բա-ժանէին », զՆերշապուհ « գումարէին » սահ-հասկանալ փոքրացնել յորդորմամբ: Սա ի-մաստիւ կը համաձայնի Եղիշէի Հևո՛ւ թէ նախարարք միաձայնութեամբ զօրքը « բա-ժանէին », զՆերշապուհ « գումարէին » սահ-հասկանալ, երբորդը « տային » Վասակայ՝ զձա-յաստան պահելու. եւ սու ըստ իւր աստի-ճանին կը յորդորէր սպարապետը՝ զնալ փութով յօգնութիւն վտանգեալ աղուանից: — Յիշատի՛ Եղիշէի քով այլ կը տեսնենք Վասակայ բերանին մէջ հետեւեալ բառերն առ Սերուխտ. « քակեցի, բաժանեցի, հե-ռացուցի, ցանեցի ցրուցի, զգունջն երբորդ (կարդա երկրորդ) արարի ընդ Վարդանայ յաղուան » (128). իբր թէ ամէն ինչ ինք կը զործէ. բայց հասկանալի է՝ որ իւր մարզ-պանութեան սովորական ոյժը եւ արդիւնք կ'ուզէ. դեռ ցոյց տալ պարսից՝ ըստ իւր այլ ընդ այլոյ ստուրթան: »: Մի՛ գուցէ եւ Փար-պեցին իւր աղբեր այս խօսքերէն խաբուած՝ հանած լինի «ստիպել» եւ «հրամայել» յա-ռաքել:

Մինչեւ Վարդանայ հետանալը կը ծած-կէր Վասակ իւր նենգութիւնը. այժմ եկեր հասեր էր ժամանակը որ բանալ իւր դիմադը-ստոր համար իսկ կը փութացնէր զսպարա-պետը, եւ ոչ թէ աղուանից փրկութեան փու-թով: Եւ երբ կը մեկնի նա, այն ժամա-նակ կը համարձակի ձեռնարկել իւր դաւա-նանութեանը: Տէրպօղոսեան «կասկածանոր» կը գտնէ Եղիշէի քով « Վասակի հակա-քրիստոնէական գործերը այն ժամանակ, երբ Վարդան աղուանցում էր »: Իւր պարաբն

* Փարպեցին է՝ որ ամէն անգամ Վարդանայ առ-նունը տալու համար՝ ընդհանրապէս երկու եւ երբեմն մի տող կը նուիրէ նորա պատուոյն. « արքայ (կամ մեծի կամ երանելի) առն Վարդանայ՝ առաւել մոմի-կունեցի եւ հայոց սպարապետ » (186. 8, 62, 3, 9 եւ այլն). ուր Եղիշէ բառական կը համարի ըսել լոկ «սպարապետ» կամ « Վարդան », կամ թէ շատ՝ +ազ կամ փշ մակիւր մ'այլ աւելի, եւ այն՝ քիչ անգամ:

է Եղիշէի ամէն ըսածին վերայ տարակուսել, եւ մերձիւր անտեղի կասկածները ցրուել՝ համեմատութեամբ ընդ Ղազարայ։ Արդարեւ տեղ մի, ուր երկու պատմիչը բոլորովին համաձայն երթան, ա՞յն կէտն է։ Մենք ցոյց կու տանք միայն նոցա էջերը, թողլով ընթերցողաց կարգաւ զանոնք։ Ինչպէս, յետ մեկնելու սպարապետին՝ ծածուկ գրելը Վասակայ առ Աբուխա եւ կոչելն զնա վարդապետ դէմ (Եղ. 128. եւ Ղզ. 187-8)։ Եւստ յաղթութեան սպարապետին գուժական հասնելն Հայաստանէն՝ թէ մարզպանն առստն կոխեց իւր երգումն, պարսից հետ միաշնորհ, Հայոց բերդերը պրտեց, նոցա ընտանիքը ցրուեց եւ բանակեց (Եղ. 135,6. եւ Ղզ. 194,5)։ Ահա ասոնք են նորա հակաբերական համարած գործերը, վկայուած նա եւ ի Փարսեցոյն։ Չասոնք, ինչպէս ըսինք, իսկոյն Վարդանայ հեռանալէն վերջ կը գործէ նա։ Եւ ի ներկայութեան նորա չսկսելն յայտնի փաստ մ'է դարձեալ՝ թէ կը վախժէր անորմէ, ուստի եւ տկար էր քան զնա։

Այդ գործերով սխնեցին բոլորովին խզեց իւր ընդ ուխտապահից ունեցած կեղծ կապը, եւ կարելի չէր այնուհետեւ նոցա հետ հաղորդակցիլ։ Այդ օրէն երկու կուսակցութիւնքն յայտնապէս իրարմէ զատուեցան եւ իրարու դէմ դարձան, միոյն գլուխ կանգնելով Վասակ, եւ միւրոյն՝ Վարդան։ Այս երկու պարագլուխք այնպէս իրեարաց յայտնի հակառակ գործիչներ եղան, որ սխնեցին զհայս սպարապետէն զատելու համար՝ կը խրատէր եւ կ'ըսէր։ « Ի բաց դռնուս քի ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ, եւ մի կորնից ընդ դմա » (Ղզ. 198)։ Չայս կը հաստատեն Եղիշէի բոլոր պատմածներն այլ այդ ժամանակամիջոցին վերայ։

Սակայն նորա աւանդածները Վարդանայ յաղուանից դարձէն յետոյ՝ Տէրպողոսեան իւր սովորական ոճով « ամբողջապէս կասկածելի » կը դատի, « նախ՝ Եղիշէի հակասութիւններով, եւ երկրորդ՝ Ղազարի նրանց մասին լուրիւն պահպանելովը »։ Ըստ իրեն՝ « ոչ մօլեռանդ ամբողջ (եթէ սխնեցւոյն հետ արեւուն երկրպագէին, այն ժամանակ՝ կարծեմ՝ մոլեռանդ չէին լինել), եւ ոչ անձնական թշնամիները չհամարձակուեցան բացարձակապէս Վասակի դէմ իրենց ոյժը ցոյց տալ, մինչեւ թոշրովին այլ զորքոսից * առաջացած 451 թուի նակատամարտը »։

Երա՛գ է, երա՛գ. Եղիշէի « հակասութիւններն » արդեւնք են՝ զեռ Վասակայ ազդեցութիւնը քննադատին յարտաքին եւ ի ներքին զատել չկարենալուն։ Իսկ Փարսեցւոյն յոռոքիանք եթէ փաստ մ'է, ապա եւ բոլոր այն դրպակածներն՝ որ նորա քով կան եւ Եղիշէի քով կը պակասին, առ հասարակ սխալ պիտի համարինք, որ հակառակ է ողջմտութեան։ Թէ Ղազարայ լուրիւնն ուրաքի զօրութիւնն ունի, պիտի տեսնենք զիսոյս չորրորդ խնդրոյն մէջ։ Իսկ քննադատին վերջին խօսքը համարելով հանգերձ՝ թէ ստոյգ է, Վասակին, խեղճ մարդ եղած պիտի լինի՝ որ իւր « իշխանութեան տակ » եղող երկլոս թշնամեց « չկարողացաւ յաղթիլ » (նոցա ձեռքով յառաջացած) նակատամարտը հեռացը նելու գործում, եւ այն՝ « Հայաստանի յենման կէտն իւր ձեռին » ունենալով։ Այս խօսքերը պարզապէս կատակերգական են։

Իսկ իրն ուրիշ է բոլորովին. զոր իմանալու համար բաւական է նկատել զՎարդան Աւարայրի դաշտին մէջ, Հայաստանի զօրութեան մեծ մասն ի ձեռին՝ կուռելով ոչ միայն Վասակայ եւ նորա կուսակցաց, այլ եւ նոցա մարտակից պարսից աւագին զօրութեան դէմ։ Այդ ոյժը Վարդան պատերազմի օրը չէր կարող ստանալ, այլ հարկ էր կառնալի պատարաստած լինել զայն եւ կանոնապարզմանը օր իւր կուսակցութիւնը Վասակայ դէմ։ Եթէ այդպէս չլինէր, եթէ ժամանակէ մ'ի վեր սպարապետը « մարդպանի իշխանութեան սահմանից դուրս անկախ գործի » զարձած չլինէր եւ քան զնա զօրաւոր գործիչ, սխնեցին Բնչպա կրնալ թոյլ տալ՝ որ նա պատերազմ յարուցանէր իւր եւ պարսից դէմ։ Եթէ « ապստամբութեան գլուխը կանգնողներից մինը ինքը մարզպանն էր », ուրեմն իւր կուսակիցները իւր դէմ պատերազմեցան, որ ձեռնադէլի է։ Ինչդիրն աւելի եւս պարզելու համար՝ անգամ մի հաշուեմք երկու պարագլուխոց սեպհական ուժերը։

Համաձայն վկայութեամբ Եղիշէի (127) եւ Ղազարայ (195), Վասակ երբ Վարդանայ յաղուանս գտուած ժամանակ ազգին դէմ դարձաւ, իւր հետ ունէր եօթն նախաւոր՝ իրենց զօրք. « Եւ զայս բաղում զօրս յարքունի տանն էարկ յինքն, և զսեպուհս ունանս յայլմէ տոհմէ », կ'ըսէ Եղիշէ։ Սա այլուր (160) նախարար մ'այլ տակն էր զնէ։ Այս է ահա Վասակեանց ճիշդ թիւն, որոյ

* Ո՞րն է այդ « այլ զբաւում »։ Ինչու այդ կետաբերքական անգեղութիւնը կը ծածկէ մեզմէ... Ամեն բան

կտրելի եւ ըսել, բաց ամեն բանը կարելի չէ նաստղաւել. եւ առանց նաստաղութեան ըսածն նաւասար կը թուի մեզ քնաւ չըսածի։

յետոյ անձած լինելուն ոչ մի ակնարկութիւն չկայ պատմաց քով:

Իսկ Վարդանայ կողմն Աւարայրի մէջ Եղիշէ քանն եւ մի նախարարաց անուն կու տայ, եւ կը յուշու. « եւ թողեանքն եւ զօրքն ոչտուենաց * եւ ամենայն զօրծախարն տըռունի իւրաքանչիւր զօրօքն հանդերձ » (173-4). Եւ զնորայեանաց մէջ կը յաւելու ժոկաց եւ Վանանդայ իշխանները (204). Իսկ ինն անկերց մէջ՝ զնունին Վահան եւ սրտանձ տեան եղբարքը (210). — Փարպեցին եւս կը յիշէ Աւարայրի անկեալներն ինն Հոգի (313). եւ Եղ. 210). Նոյն զնդապետները, եւ Միհրչապուհ մարդպետն եւ առաւելդանց իշխանն աւելի (210). ուրիշ տեղ մ'այլ մնացածներէն զոմանս, « եւ այլ տանուտեալք եւ սեպուհք, եւ բազումք ի զօրսն հայոց » (185), Թողլով մեզ կարգալ զանոնք յԵղիշէն:

Բայց սբաւ միայն չէին Վարդանայ կուսակիցներն. նորա կողմն էին նա եւ այն քանի մի նախարարք եւ բազմութիւ սեպուհք, որք յետոյ բանտուեցան ի Պարսկաստան՝ մեզ յառաջածանօթ միւս կուսակցաց հետ (Եղ. 342, եւ Ղ. 221, 55-6). որ թէպէտ բոլորը չմտան ի պատերազմ, բայց ապստամբութեան ժամանակ զօրծակից էին սպարապետին, եւ ասոր համար իսկ բանտուեցան յետոյ: Ուրեմն Վարդանայ նիդակեցաց միւս գումար թիւն ըստ երկուց եւս պատմաց բրբ հինգ անգամ աւելի կը լինի քան զՎասուկայն. եւ զոցա մէջ շատերը « մեծամեծ նախարարք » (Եղ. 211) կամ « աւագ նախարարք » (Փրպ. 211) էին՝ սկսեալ յարթոռանոյն Ներայազայ՝ որոց ամենուն սիրտն եւ կամբը իւր ձեռաց մէջ ունէր մեծ սպարապետը:

Այս գումարին քնական հետեւանք մ'է Աւարայրի զօրաց 66,000 թիւը, զոր նոյնպէս անտեղի է « կասկածելի » կարծիք, ըստ որում Ղազար զայն չէ յիշած: Դա զայն չի յիշեր, բայց անոր տեղ ուրիշ թիւ մ'այլ չի գտներ: Մենք իւր բաւթիւնն այսպէս կը մեկնենք. նա տեղեկանալով Եղիշէն (211) հայոց կողմանէ անկերց « Հազար երեսուն եւ վեց » թուոյն, կ'աւանդէ զայն մտադրութեամբ (214). կ'աւանդէ նոյն աղբրէն նա եւ պարսից անկերց « երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն եւ չորս » թիւը *:

Արդ, եթէ հայ պատերազմողաց թիւն այլ Եղիշէի

ըստին հետ նոյն լինէր, պիտի նոյնպէս յիշէր եւ զայն. եւ եթէ տարբեր, աւելի սիրով պիտի յիշէր. եւ զի բնաւ չէ յիշած, ուրիշն կը հետեւի՝ թէ անոշադդոսքեամբ լուր էր զայն:

Արդ, Վարդան այդչափ զօրութիւն ունենալէ վերջ՝ չէր կարող մեծ պատերազմէն յառաջ լուր եւ անշարժ մնալ, եւ չզարնուիլ չկալածից յայտնի դաւաճանք՝ մինչ դեռ պարսիկաց անոր օգնութեան չէին հասած: Եղիշէի պատմածներն ոչ միայն հաւանական, այլ եւ հարկաւոր են: Հարկ է հաւատալ թէ Վարդան իւր յաղթական դարձիւ յաղուանից՝ սարսափ սղոցեց սիւնեցոյն տկար կուսակցութեան վերայ, եւ ուրացողը չնչսպառու ապաւինեցաւ իւր աշխարհը, որպէս ետեւէն գնդեր արձակից Վարդան, աւերեց նորա գաւառները, սովի բռնեց եւ ստիպեց շահիղ ուտել, եւ չարայար հարուածեց (137-8), մինչեւ հասաւ Միհրնեսի (152). հարկ է նոյնպէս հաւատալ թէ « բռնացեալ ունէր զթագաւորանիտ տեղիս » (138, 72). եւ մինչեւ մեծ պատերազմի օրը « դեռ ես ինքն ունէր զամենայն աշխարհն » (173):

Եղիշէի ոյն խօսքը՝ թէ Վասակ « շարժեաց եւ շիտթեաց զաշխարհն հայոց, մինչեւ զբազում եղբարս հարազատս քակեաց ի միւս մեան », ոչ եթող միաբան զհայր եւ զօրդի » (165), կ'աւանդելէ այն հանգամանքը՝ որ մի եւ նոյն տան անդամներէն զոմանս խաբէութեամբ իւր կողմն յանկոյց եւ ոմանք Վարդանայ կողմն մնացին. ինչպէս՝ նախարարաւորներէն Գագիկը եւ Խորեն խորխորանիք, Արտան եւ Խոսրով զարեղեանք, Վարդաշապուհ եւ Արտակ՝ պալուսիք եւ այլն. (տես եւ յէջ 173). նոյնը զօրծեց անուշտ եւ ռամկին մէջ: Բայց այս կը ցուցնէ՝ թէ ինչպէս կազմեց իւր կուսակցութիւնը, եւ ոչ բնաւ թէ իւրն աւելի զօրաւոր էր քան զսպարապետին. եւ արդէն այդպիսի բռնազբօս կուսակցութիւն մի պէտք է տկար լինէր միշտ:

Վերկայէս՝ Վարդան թէպէտ ըստ Տէրպօղը սեանի « անհմուտ զօրավար » մ'էր, բայց եւ այնպէս յովողեցաւ իւր ազդեցութեամբ այդպիսի աւագին այժ մի ստանալ ընդդէմ մարզպանին. եւ Աւարայրի մէջ պարսից եւ սիւնեցոյն միացեալ զօրութեանց դէմ երենելով՝ ինչպէս՝ ըսինք, կրցաւ՝ եթէ ոչ յաղթել, որ անկարելի էր Հայաստանի ոչ միայն փոքրիկ ի բնէ՝ այլ եւ պառակտեալ զօրութեամբ,

* Վարդան ոչտուենաց զօրքը իւր ազդեցութեամբ բաժնեց նոյն տուժի Արտակ իշխանէն, որ Վասակայ կողմն էր: Իրեն ձեռք եւս իսկ Վասակայ երկու եղբորդերն բազմեց եւ ինչուր (166):

** Ղազար կ'ըսէ. զօրս կամար թէ քառսգին հա-

մարեալ զառփռի մեզ՝ առեղիկացեալք ի զօրազլխանց պարսից». պատմողները շատ են եւ անօրոշ. բայց անստորակցոյ նոցա մին այլ եղիշէն էր:

բայց գէթ աւելի քան եռապատիկ կորստեան մի եւ ծանր վնասուց հարուածը տալ թշնամեաց, եւ ժառանգել չքնաղ պարսկ բարսյական յաղթանակի՝ որով սանձահարեց յանգուէն ձգտուները պարսից եւ նոցա սինեցի արքանեկին, « որ կամբէն թագուոր լինել մեղազ հայոց աշխարհին » (Եղ. 247)։

Մենք հա կը յիշատակենք միայն նոյն ինքն դարձեալ Փարպեցւոյ խօսքերը, թէ երբ Յագկերտ լսեց մամիկոնեան գիւցազին մահը, « յահուոր սուգ ընկզմեալ խառէր՝ յիշելով զքաղութիւն առնն. եւ զլաւութիւնն՝ զոր արարեալ էր ընդ թշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին արեաց՝ եցոյց » (215)։ եւ գատաւատենի մէջ վասակայ երեսին կ'աղաղակէր՝ թէ գու եղաք պատճառ մահուան նորա, « զոր եւ կայսր եւ կամ հոնաց արքայ բռնութեամբ յինէն հանել կամէին, ամենայն արեաց մոծովս կուտէի եւ չտայի հանգելը, մինչեւ այսրէն յիս հանէի » (252)։ Իւ այդ բոլոր, « անհմուտ » եւ հետեւաբար տկար զօրավարի մի համար։ Մեր մտքէն վեր է այս քննադատութիւն։

Կնքենք մեր տեսութիւնքը։ Տէրպօղոսեան զԵղիշէ կողմնաւոր գտած՝ վարդաւայ յաւնութիւններ ընծայելուն համար. եւ հապաւակմ' վատակայ եւս ընծայելուն համար. իսկ այդ թերութիւններէն ազատ պիտի լինէր, եթէ ամենայն յաղղութիւն եւ զօրութիւն միայն վասակայ տար. այս ինքն՝ եթէ ծայրագոյն կողմնասէր լինէր։ Ընդ հակառակն՝ մենք եւ առ հասարակ յիշամոր քննադատութիւնը Եղիշէի այդ վարման մէջ կը տեսնենք ճշմարիտ անկեղծորէն մի երկու կողմանց առակելութիւնքը եւս անպատրուակ իւր ընթերցողաց առջեւ գնելուն, որով բոլորովին հաւատարի կը լինի հասարակաց մտաց։

Դ. Ի յիշումն առաջիկայ խնդրոց քննութեան՝ ակնարկ մի պարզենք մեր քննադատին ծանօթութեան մի մէջ կատարած հարեանցի գիտողութեան վերայ։

Նա կը վկայէ՝ թէ Եղիշէի մէջ կան ուրիշ « բազմաթիւ կասկածաւոր տեղեկութիւններ, որոնք օտարեկտիվ պատմագրողի միտումից են առաջացել »։ եւ թողով զանոնք որ ընթերցողը գտնեն՝ համեմատելով ընդ Ղազարայ, ինք ցոյց կու տայ միայն այս երկուքը. առաջին՝ « վարդաբէն եւ Սեպուհի ճակատամարտը Կուրի ափին », եւ երկրորդ՝ « վասակի զօրծունէութիւնը 451 թուից յետոյ »։

Գաղտնի առաջնոյն, ընթերցողը թողով քանի մի անկարեւոր ճանգամանքները, կարող են տեսնել երկու պատմաց քով զուգորթացու-

թիւն զլիւսւոր ամբողջութեան մէջ։ Զոր օրինակ, հայոց սակաւութիւնը եւ պարսից բազմութիւնը (Եղ. 129. + Ղգ. 189). նախատմարտին տեղը եւ պարսից պատրաստութիւնը (Ե. 129. + Ղ. 188,90). յարձակում, թշնամեաց խորտակում, դիմաքսեան Մուշի մահն ի պարսից, եւ լինաց վաւական յԱրշաւարէ (Ե. 131. - Ղ. 190, 1, 2). թշնամեաց շատից գետամայն լինելը (Ե. 132. - Ղ. 192). անտի վարդաբնաց դիմելը հոնաց պահակին վերայ, կոտորելը պարսիկ զօրքը, պահակը վաճան աղուանի յանձնելը (Ե. 133.4. - Ղ. 193), եւ հոնաց հետ դաշն դնելը (Ե. 134. - Ղ. 194)։ Ասոնք են կուտոյն էական մասունքն՝ անթերիք երկու պատմաց քով։

Փարպեցին յետ այս անցից չունի աղուանից մէջ վարդաբնաց յարակուումն պարսիկ բերդից վերայ եւ այրելը, տեղայն մոգաց կողորոսած, Կապկոնի լերանց մէջ ապաստանած աղուան նախարարաց դարձն եւ զօրծակցութիւնը հայոց հետ (Եղ. 132-3), որք ընական հետեւանքներ են յաղթութեան, ուստի եւ հաւատարիք։ Ինչպէս եւ Եղիշէ չունի այն տեղեկութիւնքը, թէ նոյն մարտի մէջ Արշաւար տղմի մէջ խրելով, ձիէն կ'իջնէ եւ հետիոտս կը սպանանէ զվաւրին, մի մոյլը տղմին մէջ կը թողու, եւ ձիւն գէնքերը քարշարով հաննիք ի գամոք, « անվեհեր քաշարաւոր նման թռչնոյ յերիվարն հեծանէր »։ եւ յետոյ Կուր գետէն փախչող թշնամեաց ետեւ նետեր ձգելով, նաւավարքը եւ զայլ շարաւոր կը խցէ, « որոց ընդ տապալել վիրաւորացն՝ կործանէին նաչքն », նաւավարք եւ զօրապետք (Ղգ. 191-3). չիպուած՝ զեղեցիկ իրենց մէջ, այլ ինչպէս ըսինք յառաջ՝ վիպակունք քան պատմաւանք։

Գտնք երկրորդ խնդրոյն։ Մինչ դեռ Փարպեցին յետ Աւարայրի պատերազմին իսկոյն կը պատմէ Աւարայրից մարտական նստերը եւ Մուշկանայ դարձն ի Պարսկաստան (214,5), Եղիշէ ընդ մէջ այդ երկու կետից դեռ ուրիշ գործեր կը պատմէ վասակի համար։ Այսպէս, նորա յետ պատերազմին զօրածարած խաբեայ հնարից վերայ համառօտ տեղեկութիւն մի տալով ի վերջ վեցերորդ յեղանակին, եօթներորդի սկիզբն մանրամասնութեանց կ'իջնէ եւ կ'ըսէ, թէ Մուշկան նորա խորհրդով եւ գործակցութեամբ կ'երթայ կը պաշարէ ամրոց մի, ուր տպաւատանած էին հայոց զունդ մի, կաթողիկոսն եւ քահանայք, եւ պաշարուածներուն առտ երգումն կու տան՝ որ ինքն (215), քաջն իսկ եօթն հարիւր հոգով զուրս կ'ելնէ դիշերով եւ կը փախչի (216), մնացեալները

սովի պատճառաւ կ'իջնեն եւ կը զլխատուին (216)։ Կ'իջնեն եւ ս. Յովսէփ, Ղեւոնդ եւ այլ քահանայք եւ կը կալանաւորուին, եւ ոմանք կ'արձակուին (217)։ այսոր եւս կը յիշեցնէ Արշնի (222), Սամուելի եւ Աբրահամու « ըմբռնելն ի կապանո յուրացեալն Վասակայ » (229)։

Ղազար այս բոլորին վերայ լուսթեամբ կ'անցնի հոն՝ ուր պէտք էր յիշել. սովայն ուրիշ տեղեր համառօտ ակնարկութեամբ փոքր ի շատէ կ'ամբողջացնէ զանոնք։ Այսպէս՝ Վարդանանց նահատակաց մէջ հալուելով այնպիսիներ՝ « զորս յամրոցացն ինքզնեալ ապաւինն արով » (214)։ եւ թէ « իշխանն սիւնեսոց Վասակ » նախ քան զինք կ'ուղարկէ ի Պարսկաստան « ի սուրբ քահանայից հալոց՝ զորս կաշեալ էր նախագոյն (ինքն Վասակ) եւ եղեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն սիւնեաց. զսուրբ իրէյն Յովսէփ, որ զկաթողիկոսութեան ունէր դսթոռ ի ժամուն, եւ զտէր Ղեւոնդ, եւ զքահանայան Արածայ զտէր Սամուէլ եւ զտէր Աբրահամ » (222)։ Արդ թող անեն մեր քննադատը՝ թէ որչափ էր խաբուի, երբ Ղազարայ լուսթիւնը փաստ կ'առնու Նիղիէի դէմ. եւ թէ ինչպէս Վասակ իւր հակաբերտունէական եւ ազգադաւ գործերը շարունակեց եւ յետ պատերազմին, արձամարհելով հաւաքաւոր անմեղաց արտասուքը (Եղ. 222)։

Այդ դառն գործերը շատ քնական կը գտնենք, երբ կը նկատենք նորա մեծագոյն շարիքը՝ պատերազմը դեռ յառաջ վարելու հայոց եւ մամիկոնեան Հմայեկայ դէմ՝ Խողտեաց լեռանց վերայ եւ Տայոց մէջ (Ե. 222, 4. Ղ. 216, 9), « այրընտիր բազմութեամբ ի պարսից եւ ի սիւնեաց » (Ղ. 216), Ատրորմըզպայ * հետ՝ որ յայնժամ դեռ միայն « զորժակից էր զօրավարին » Մուշկանայ (Եղ. 227)։ մինչեւ սա մարզպան կարգուելով փոխանակ Վասակայ, խաղաղութիւն ըրաւ, եւ

այնպէս եկան ժողովեցան նախարարք եւ սիւնեացոյն հետ ի դուռն զնացին դատաստանի։

Հոս անգամ մ'այլ կը տարաձայնին երկու պատմիչք. Փարպեցիին այդ յետ պատերազմի կռիւներէն յառաջ արդէն մարզպան կը դնէ զԱտրորմիզդ, եւ զՄուշկան դարձաւ ի պարսւսը (215-6)։ Իսկ ըստ Եղիշեայ՝ Ատրորմիզդ իւր մարզպանութենէն վերջ այլ եւս չկոռեցաւ. « եմուտ յաշխարհն հայոց սիրով խաղաղութեամբ » (228-33). եւ Միհրնբսեհն այլ « զաշխարհն հրամայէր սիրով նուանել » (230)։ Ղազար եւս մէջ կը բերէ այդ խօսքերը, թէ Յազկերտ զնա մարզպան կարգելու ժամանակ յանձնեց՝ « զմարդիկն հայոց շնորոստուցանել, այլ սիրով նուանել » (215). եւ նա իւր իշխանութեան առաջին օրէն « բազում թուղթս խաղաղութեան առեւել ի տեղիս տեղիս հայոց աշխարհն՝ թէ եկայք շինեցարուք » եւ այլն (216)։ Ուրեմն հակասական է այնուհետեւ կոռեցն. այլ ըստ Եղիշեի հարկ է ընդունել, թէ նա, յիշեալ կռիւները կատարեց՝ մինչ Նիսաա լաւուրտ չէր ելած Հայաստանէն. (Եղբ տես Եղ. 226), եւ ինքն դեռ չէր մարզպան ընտրուած։

Եղիշէ կ'ըսէ դարձեալ ի Պարսկաստան զնացող նախարարաց համար՝ թէ « կամօք չորս » (241, 33), իսկ Ղազար՝ թէ Ատրորմիզդ « նենգով նուանեալ զմարդիկն՝ կարաւ զամենեանս եւ տայր խաղաղուցանել ի դուռն արեւոյ » (221)։ Սակայն մեզ դժուարին եւ գրեթէ անհնարին կը թուի՝ որ երեսուն եւ ութ իշխանք եւ սեպուհք այդպէս միամտութեամբ ի միասին ծուղակի մէջ բռնուած լինին, եւ մին միւսոյն խաբուելէն խրատուելով թակարդէն զօրուցած չլինին. եւ կամ « սիրով խաղաղութեամբ » եկած մարզպանը դեռ « նենգ » գործածած լինի. եւ ստիպուած ենք Եղիշէին իրաւունք տալ։

Շարայաբնի

Հացոռնի

* Ո՛ր ազգէ էր զաւ — Եղիշէ պայտէս կ'ըսէ. « Յայնժամ զմի ոմն յաւաք նախարարացն. Ատրորմիզդ անուռ, որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ հայոց աշխարհին » եւ այլն (227)։ Վերջին բացատրութիւնը ինչ ցուցնէ՝ թէ նա օտար ոմն էր, այս ինքն զարսիկ։ Նոյնը կը յայտնէ եւ անուրը, անպակած տունին անյիշատակութիւնը. նոյնպէս եւ այն հանգամանքը, որ ի դատ կոչեց զՍահակ հպո. ոչտունեսոց այս ամբաստանութեան համար՝ թէ « աւերեալ էր արորուան մի » եւ ասանկան զմոռեցրը. եւ զՄուշէ՝ զի « աւերեալ էր եւ նորա զիւրադատուն մի » եւ այլն (228-9). այդ բանը քրիստ-

տունեայ մարզպան մի չէր կարող յանցանք համարել, այլ միայն կրակապաշտ մի։ Իսկ Ղազար կը գրէ. Յազկերտ « զԱտրորմիզդ ոմն անուն՝ յաշխարհն հայոց՝ ուր իննի տղաւս հայ՝ մարզպան հրամայէր թողուլ » (216)։ Այդ վրիպակը պատու է Եղիշէի « յաւաք նախարարացն » բացատրութեան սխալ հասկացողութեան, այս ինքն փոխանակ պարսից՝ հայոց նախարարներն իմանալուն։ Այլն է, եթէ գրչազգար « յաշխարհն հայոց » բնագրին մէջ եղած լինի « յաշխարհն հայոց »։ Կայն՝ ժամ այլ եւս հայ չենք իմանար։